

UDK: 339:657.6

S.I.Xujamuradova.*Alfraganus university**dotsenti, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)***EKSPORT FAOLIYATI AUDITINING TASHKILY-USLUBIY ASOSLARI****Аннотация (Abstract)**

Eksport-import operatsiyalari korxonalarining moliyaviy barqarorligi va samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolada O'zbekistonda eksport operatsiyalari auditi, metodologiyasi va bosqichlari tahlil qilinadi. Maqolada eksport operatsiyalari auditi uchun maxsus yondashuv, ichki nazorat tizimi, hujjatlar va moliyaviy hisobning to'g'ri yuritilishi masalalari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: eksport operatsiyalari auditi, ichki nazorat, moliyaviy hisob, tashqi iqtisodiy faoliyat, risklarni baholash

ОРГАНИЗАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АУДИТА ЭКСПОРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация: Экспортно-импортные операции оказывают значительное влияние на финансовую устойчивость и эффективность деятельности предприятий. В данной статье анализируются аудит экспортных операций, методология и этапы его проведения в Узбекистане. Рассматриваются вопросы применения специальных подходов к аудиту, внутренней системы контроля, документооборота и правильного ведения финансового учета.

Ключевые слова: аудит экспортных операций, внутренний контроль, финансовый учет, внешнеэкономическая деятельность, оценка рисков.

ORGANIZATIONAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF EXPORT ACTIVITY AUDIT

Abstract: Export-import operations have a significant impact on the financial stability and efficiency of enterprises. This article analyzes the audit of export operations, its methodology, and implementation stages in Uzbekistan. The study covers issues related to the use of specialized audit approaches, internal control systems, documentation, and accurate financial accounting.

Keywords: audit of export operations, internal control, financial accounting, foreign economic activity, risk assessment

Kirish.

Eksport-import operatsiyalari korxonalarining moliyaviy barqarorligi va samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bunday operatsiyalar

buxgalteriya hisobi, valyuta va bojxona qonunchiligi hamda xalqaro standartlar bilan bog'liqligi sababli auditorlar uchun alohida ahamiyatga ega.

So'nggi yillarda O'zbekistonda eksport hajmi sezilarli darajada oshdi: 2025 yilda tashqi savdo aylanmasi 81,2 milliard dollarni tashkil etib, eksport ko'rsatkichi 24 % ga o'sib, 33,8 milliard dollarga yetdi. Bu tendensiya auditorlar uchun yangi xatarlar va huquqiy talablarni yuzaga keltiradi, shu sababli eksport operatsiyalari auditi dolzarb va muhim ahamiyat kasb etadi [1].

Ammo amalda aksariyat auditorlik tajribalari eksport faoliyati bilan shug'ullanmaydigan korxonalariga taalluqli bo'lib, eksport operatsiyalarining o'zgacha xususiyatlari yetarli darajada o'rganilmagan. Shu bois, auditning maqsadi nafaqat qonunchilikka muvofiqlikni ta'minlash, balki buxgalteriya hisobining ishonchliligi va ichki nazorat samaradorligini baholashdan iboratdir.

Eksport-import operatsiyalari bo'yicha muhim auditorlik tajribasi to'plangan bo'lsa-da, ushbu tajriba ko'pincha eksport faoliyati bilan shug'ullanmaydigan korxonalariga taalluqlidir [2]. Shu bilan birga, eksport operatsiyalarining o'ziga xos xususiyatlari ularni tekshirish bo'yicha maxsus audit metodologiyasini ishlab chiqishni taqozo etadi. Amaldagi buxgalteriya hisobi tizimi eksport operatsiyalarining barcha jihatlarini bir xil va to'liq aks ettirish imkonini bermasligi sababli, audit jarayonida ham nazariy, ham amaliy qiyinchiliklar yuzaga keladi. Mazkur holatlar eksport operatsiyalari auditini takomillashtirish

masalasining dolzarbligini belgilab beradi.

Metodologiya.

Ushbu tadqiqot eksport operatsiyalarini auditorlik tekshiruvining nazariy va amaliy jihatlarini yoritishga qaratilgan bo'lib, tadqiqotda eksport operatsiyalarini tekshirishda umumilmiy metodlar bilan bir qatorda auditorlik dalillarini yig'ish va ichki nazorat tizimini baholashga asoslangan maxsus audit metodlari qo'llanildi. Jumladan, eksport operatsiyalarining buxgalteriya hisobida aks ettirilishi hamda ularning amaldagi qonunchilik talablariga muvofiqligi tahlil qilindi.

Mazkur tadqiqot bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar, xususan Dobre C., o'z ilmiy izlanishlarida tashqi iqtisodiy faoliyatni tekshirishning faqat alohida tartiblarini ko'rib chiqsalar, Остраев Г.Я. esa umuman tashqi iqtisodiy faoliyat ustidan nazoratni tadqiq qiladilar. Shuningdek, boshqa xorijlik olimlar, Suits V.P. va Voloshin D.A., o'z navbatida, har doim ham tashqi iqtisodiy faoliyatga taalluqli bo'lmagan valyuta nazoratini batafsilroq o'rganadilar.

Shu bilan birga, eksport operatsiyalarining o'ziga xos xususiyatlari, jumladan valyuta tushumlarining o'z vaqtida kelib tushishi, bojxona rasmiylashtiruvi hamda Incoterms shartlariga rioya etilishi audit metodologiyasini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

«Eksport operatsiyalarini tekshirish auditorlik tashkiloti faoliyatining alohida sohasidir. Shu

bilan birga, auditorlar nafaqat buxgalteriya tashkilotlariga, balki buxgalteriya hisobiga oid hujjatlarga rahbarlik qiladilar. Auditning ushbu bo'limida valyutani tartibga solish va nazorat qilish bo'yicha normativ hujjatlar, banklarning valyuta operatsiyalarini amalga oshirish, bojxona qonunchiligining ayrim jihatlarini bilish ko'zda tutilgan» [3].

Amaldagi buxgalteriya tizimi ko'plab eksport operatsiyalarini bir xil tarzda aks ettirishga imkon bermaydi. Natijada, audit uslubiya-tini ishlab chiqish bilan bog'liq bo'lgan nafaqat amaliy, balki nazariy jihatdan ham umumiy, ham uning alohida elementlarini o'rganish bo'yicha qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Bularning barchasi mavzuning dolzarbligini anglatadi.

Bunday holda, «eksport operatsiyalari auditining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat bo'ladi: buxgalteriya hisobining ishonchliligi va uning oqilona tashkil etilganligi; eksport operatsiyalari sohasidagi samaradorlik, ularni amalga oshirish tartibining O'zbekiston qonunchiligiga va xalqaro standartlarga muvofiqligi; korxonada ichki nazorat tizimining ishonchliligi va samaradorligini baholash» [4].

Ushbu maqsadga erishish uchun auditor quyidagi vazifani amalga oshiradi:

eksport operatsiyalarini tekshirishning aniq yo'nalishlarini, shu jumladan moliyaviy ma'lumotlarni

buzish xavfi yuqori bo'lgan sohalarni aniqlash va hisobot tayyorlash;

tashqi iqtisodiy faoliyat sub'ekti uchun bojxona, valyuta qonunchiligi va fuqarolik-huquqiy munosabatlarning buzilishiga yo'l qo'ymaslik va h.k.

Natijalar.

Eksport operatsiyalari bo'yicha auditorlar xulosasi quyidagi shartlarga muvofiq shakllantiriladi:

- tuzilgan eksport bitimlarining shakli ularning mazmuniga mos kelishi kerak;

- shartnomalar shartlari xalqaro huquq normalariga, O'zbekiston Respublikasining xalqaro majburiyatlariga va Fuqarolik Kodeksiga muvofiq bo'lishi kerak;

- eksport operatsiyalari amalda O'zbekistonning bojxona va valyuta qonunchiligiga muvofiq amalga oshirilishi kerak.

Eksport operatsiyalari auditining asosiy yo'nalishi qonun hujjatlariga muvofiq normativ hujjatlar va buxgalteriya hisobi tartibiga rioya etilishini tekshirishdan iborat.

«Eksport operatsiyalarini amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari buxgalteriya hisobi va iqtisodiy jarayonning yo'nalishlarini, bunda buzilishlar, xatolar va suiste'molni oldindan belgilaydi:

- tovarga egalik huquqi sotuvchidan xaridorga o'tgan sanani buzib ko'rsatish;

- tovarlarni eksport qilishda kiruvchi valyuta tushumlarining buxgalteriya hisobida o'z vaqtida aks ettirilishi;

- eksport operatsiyalarini asossiz hisobdan chiqarish;

- eksport tovarlari tannarxi noto'g'ri hisoblash» [5].

Masalan, auditorlik tekshiruv jarayonida eksport shartnomasi asosida mahsulot jo'natilgan bo'lsa-da, valyuta tushumi belgilangan muddatda korxonada hisob raqamiga kelib tushmagan holatlar aniqlanishi mumkin. Bu esa valyuta qonunchiligi buzilishiga hamda korxonada moliyaviy risklarining oshishiga olib keladi.

Shuningdek, amaliyotda eksport mahsulotlari tannarxini shakllantirishda transport xarajatlari, bojxona rasmiylashtiruv to'lovlari yoki sug'urta xarajatlari mahsulot tannarxiga qo'shilmagan holatlar uchrashi mumkin. Natijada, eksport mahsulotlari tannarxi noto'g'ri hisoblanib, moliyaviy natijalar (foyda yoki zarar) hisobotda asossiz ravishda buzib ko'rsatiladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari bo'lgan kichik va o'rta tashkilotlar, bir martalik tashqi savdo shartnomalari bo'lgan tashkilotlar faoliyatidagi asosiy kamchilik tuzilgan shartnomalar bo'yicha buxgalteriya ekspertizasining yo'qligi hisoblanadi. Buxgalterlar tashqi savdo shartnomalarining moddalarini, shu jumladan to'lov shakllari, jarimalar va boshqalar kabi muhim moddalarni muvofiqlashtirish jarayonidan deyarli chetlashtiriladi. Natijada, buxgalteriya bo'limi buxgalteriya hisobi va hisobotini

buzadigan kamchiliklar bilan shartnomalar qabul qilinadi.

Shuning uchun auditor shartnomalarning to'g'ridan-to'g'ri buxgalteriya hisobi bilan bog'liq bo'lgan bo'limlariga (moddalariga) ko'proq e'tibor berishi kerak:

- eksport shartnomasining predmeti;

- tovarning miqdor va sifat jihatidan qabul qilish tartibi;

- narx va to'lov tartibi;

- valyuta bandi;

- eksport operatsiyalarini hisobga olish (eksport qilinadigan tovarga egalik huquqini xaridorga o'tkazish tartibi, to'lov shakli, ishtirok etish yoki qatnashmaslik vositachi tashkilotlar eksporti).

Bundan tashqari, auditor eksport operatsiyalarining analitik hisobini tashkil etishga, tashkilotda buxgalteriya hisobi va nazoratini ta'minlaydigan alohida xizmatlar yoki mutaxassislarining mavjudligiga alohida e'tibor berishi kerak.

Tashqi iqtisodiy faoliyat, shuningdek, ushbu faoliyatning moliyaviy holatga ta'sir darajasini aniqlash shartnomalarning iqtisodiy maqsadga muvofiqligini tashkil etish va to'g'ri baholashga bog'liq.

Muhokama.

Eksport operatsiyalari auditi quyidagi bosqichlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi (1.1-rasm).

1) ichki nazorat tizimi va buxgalteriya hisobi tizimini tashkil etishni baholash

2) eksport operatsiyalari auditini rejalashtirish

3) eksport operatsiyalari auditioning uslubi yondashuvlari:
- operatsiyalar xujjatlarini tekshirish; - eksport operatsiyalarining analitik hisobini tekshirish; - eksport operatsiyalarining sintetik hisobini tashkil etishni tekshirish; - tashqi iqtisodiy faoliyat operatsiyalarining normativ xujjatlarga muvofiqligini tahlil qilish.

4) eksport operatsiyalari auditining yakuniy qismi

1.1-rasm. Eksport operatsiyalari audit bosqichlari¹

1-bosqichda audit jarayoni korxonadagi ichki nazorat tizimi va buxgalteriya hisobining eksport operatsiyalarini aks ettirish darajasini baholashdan boshlanadi. Auditor hisob siyosati, hujjatlar aylanishi, vakolatlarining taqsimlanishi va nazorat mexanizmini o'rganadi.

2-bosqichda auditor audit ish hajmini belgilaydi, asosiy xatarli yo'nalishlarni aniqlaydi, audit dasturini tuzadi, zarur auditorlik dalillarini yig'ish usullarini belgilaydi.

3-bosqich eksport operatsiyalariga oid birlamchi hujjatlarni tekshirish, analitik hisobning to'g'ri yuritilganligini baholash, sintetik hisob va moliyaviy hisobot ma'lumotlarini tahlil qilish, tashqi iqtisodiy faoliyat operatsiyalarining normativ-huquqiy hujjatlarga muvofiqligini aniqlash, yetkazib berish shartlari (Incoterms 2020) talablariga rioya etilganligini tekshirish kabi amallarni o'z ichiga oladi.

4-bosqichda audit yondashuvi eksport operatsiyalarining qonuniyligi,

hisobdagi aniqlik va moliyaviy hisobotlardagi ishonchliligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, u korxon uchun tashqi iqtisodiy faoliyatga bog'liq moliyaviy va huquqiy risklarni oldindan aniqlash va kamaytirish, ichki nazorat mexanizmlarini takomillashtirish, shuningdek moliyaviy intizomni mustahkamlash imkonini beradi. Statistik ma'lumotlar va ilgari aniqlangan xatoliklar tahliliga asoslanib, auditor bu yondashuv orqali korxon faoliyatining barqarorligini oshiradi va xalqaro standartlarga muvofiq hisob-kitoblarni ta'minlaydi.

Xulosa.

Eksport-import operatsiyalari korxonaning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ularni tekshirishda auditning kompleks va tizimli yondashuvi talab etiladi.

Auditorning asosiy vazifasi buxgalteriya hisobining ishonchliligini ta'minlash, eksport operatsiyalarining qonuniyligi va xalqaro standartlarga

¹Muallif ishlanmasi

muvofiqligini baholash, shuningdek ichki nazorat tizimi samaradorligini aniqlashdan iboratdir.

Taklif etilayotgan bosqichli audit yondashuvi eksport operatsiyalarining qonuniyligi, hisobda to'g'ri aks ettirilishi va moliyaviy hisobotlarda ishonchli ko'rsatilishini ta'minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu yondashuv korxonaning tashqi iqtisodiy faoliyati bilan bog'liq risklarni kamaytirish, ichki nazorat tizimini takomillashtirish va

moliyaviy intizomni mustahkamlash imkonini beradi.

Kelgusida eksport operatsiyalari auditini raqamlashtirish, avtomatlashtirilgan nazorat vositalarini joriy etish va riskga asoslangan audit modellarini tatbiq etish bo'yicha tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiqdir. Bu esa nafaqat amaliy, balki ilmiy jihatdan ham eksport auditi metodologiyasini rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UZA. Uzbekistan's foreign trade turnover exceeded \$81 billion in 2025. <https://uza.uz/en/posts/uzbekistans-foreign-trade-turnover-exceeded-81-billion-in-2025-809845>.
2. Dobre C. Great Britain and Germany Supreme Audit Institutions. The Annals of the University of Oradea: Economic Sciences, 2012, vol. 21, iss. 1, pp. 695–701.
3. Остаев Г.Я. Методика аудита экспортных и импортных операций // Научное обеспечение АПК. Итоги и перспективы 16–18 октября 2013 г. / Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 70-летию ФГБОУ ВПО Ижевская ГСХА. Т. 2. Ижевск, ФГБОУ ВПО Ижевская ГСХА. С. 257–261.
4. Остаев Г.Я. Методические особенности аудита отдельных экспортных операций. Международный бухгалтерский учет. 42. 2015. -С. 27–49.
5. Suits V.P., Voloshin D.A. Audit effektivnosti biznes-protsessov kak instrument kontrolya [Auditing the efficiency of business processes as a controlling tool]. Problemy teorii i praktiki upravleniya = Theoretical and Practical Aspects of Management, 2014, no. 6, pp. 100–107.
6. Аудит ва сифат назоратининг халқаро стандартлари: II қисм, 2-жилд, Тошкент, 2014. – Б.1011.
7. R.D.Dusmurotov. Auditning xalqaro standartlari. O'quv qo'llanma, ToshDAU nashr-tahririyot bo'limi, Toshkent – 2018, 142 b.
8. С.И.Хужамурадова. Экспорт-импорт операциялари аудитининг услубий жиҳатларини такомиллаштириш. 08.00.08 – «Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит» ихтисослиги бўйича иқтисодиёт фанлари фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент – 2025.